

СТУДІЇ

М.В.Скржинська*

СУДОЧИНСТВО В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

На основі епіграфічних джерел та археологічних матеріалів висвітлюється діяльність судових установ як однієї з форм цивільної влади в античних полісах окраїн грецької ойкумени – Північного Причорномор'я.

У давньогрецьких полісах суд належав до числа неодмінних державних установ. Будинок суду існував у кожному більш-менш значному місті. Він входив до таких обов'язкових для грецької держави громадських споруд, як театр, гімнасій, де тренувались і виступали атлети, і критий портик, в якому збиралися громадяни у різних справах чи просто для спілкування. Як правило, судочинство було публічним, і за його діяльністю могло стежити практично все населення. За допомогою суду влада карала порушників законів, а страх перед правосуддям мав стримувати людей від політичних, громадських, релігійних і кримінальних злочинів.

Знання права у греків не зосереджувалося всередині якоїсь однієї професійної групи. Багато громадян держав із демократичною формою правління виступали суддями, а для цього не потрібно було якоїсь професійної підготовки. Досить нагадати, що частину суддів обирали просто за жеребком, а оскільки за виконання такого обов'язку в деяких державах належала невелика платня, то до їх числа намагалися потрапити незаможні громадяни (Isocr. VII, 54).

Із творів античних авторів відомо, що суди постійно розглядали велику кількість скарг, які надходили до них. Більшість громадян так чи інакше брали участь у судочинстві, виступаючи то суддями, то свідками, то позивачами, то відповідачами, то будучи присутніми на судових процесах для підтримки друзів, які судились, і просто з цікавості.

Грецькі колоністи, які оселилися на північних берегах Чорного моря у другій половині VII–VI ст. до н.е., принесли туди свої звичаї та культуру, і серед інших державних установ тут з'явився і суд. Дикастерій, тобто приміщення суду, в Пантікапеї згадується в одній із розповідей Полієна (VI, 9, 3) про боспорського царя Левкона, а в Ольвії археологи відкрили фундаменти будинку суду елліністичної доби. Цей «палац правосуддя», як і в інших грецьких містах (Aristot. Pol. II, 3), розміщувався у центрі міста. Ольвіополіти збудували приміщення суду на головній площі міста – агорі. Прикрашений портиком фасад частково виходив на площу, а частково на головну вулицю, що вливалася до неї з півночі. Середня частина дикастерія мала два поверхи. Центральний вхід вів до великого внутрішнього двору, оточеного з одного боку крытою колонадою, де можна було сховатися від сонця і негоди. У будинку налічувалося дванадцять окремих приміщень, в яких одночасно могли слухатися кілька справ¹.

Судячи із знахідок археологічних матеріалів, дикастерій на агорі розміщувався, принаймні, з IV до II ст. до н.е. Це, втім, не означає, що раніше чи пізніше цього часу в Ольвії не вершився суд. Адже він міг знаходитися в будинку, який не зберігся. Крім того, відомо, що не кожне засідання суду збиралось у дикастерії. В Афінах, наприклад, багато позовів розглядали біля храму Аполлона Дельфінія, а процеси з приводу образи богів проходили у царській стої. Саме там судили Сократа (And. I, 78; Paus. 28, 6–9)². Тому можна припустити, що в Ольвії якісь справи розглядали у великому крытому портику, що займав один бік агори, поблизу розташованого неподалік храму Аполлона Дельфінія. Адже ольвійське судоч-

* Скржинська Марина Володимирівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

чинство у другій половині V–III ст. до н.е. багато в чому нагадувало афінське³. Це ясно при розгляді знахідок на місці приміщення суду. Тут виявлені унікальні для Північного Причорномор'я предмети, пов'язані із судочинством. Понад 500 глиняних кружків мають або гладку поверхню, або просвердлений посередині отвір. Гладкими кружками судді голосували за виправдання, а просвердленими – за засудження. По-грецькому такі жетони для голосування називалися псефами. Їх бронзові аналоги знайдено в Афінах, а в Ольвії виявлено два бронзових жетони другої половини IV – початку III ст. до н.е., повністю тотожних за формою до афінських. Різняться лише написи на псефах: афінські свідчать про голосування у цивільних справах, а ольвійські – за релігійними звинуваченнями.

Окрім псефів, на місці дикастерія знайшли багато черепків, на яких написані одне або кілька чоловічих імен. Одні з них продряпані, інші нанесені фарбою. Можливо, на деяких черепках вказані імена суддів, а на інших збереглися чорнові начерки списків колегій магістратів⁴. Як би там не було, тут названі ольвіополіти, пов'язані із судочинством.

Певно, з розкопок в Ольвії походить прямокутна бронзова пластинка з написом і отвором для підвішування, що зберігається в Ермітажі. Такі пластинки видавали суддям, і вони носили їх на поясі, а дома чи в суді вішали на гвіздок. На одному боці цієї пластинки накреслена літера Г та ім'я Артемідор, син Поліхарма, на другій – така сама літера та ім'я Мік, син Артемідора. Літера Г, що позначає цифру 3, вказує на те, що пластинка належала судді з третього відділу. Там засідав Артемідор, а далі його син Мік. Подібними пластинками судді користувались і в інших містах Північного Причорномор'я, наприклад, у Херсонесі⁵.

Грецькі суди мали кілька відділень, що спеціалізувалися на розгляді певної категорії справ. Позивачу належало правильно обрати відділення суду, тому що при помилковому виборі справу відхиляли і пропонували звернутися до іншого відділення. Так, в Афінах в одному відділенні розбирали справи, пов'язані з релігійними злочинами й гімнастичними змаганнями, які, звичайно, приурочувалися до релігійних свят, в іншому – судили вільних людей, які не мали афінських громадянських прав, у третьому – займалися військовими справами, а в четвертому – торговельними (Dem. XXXV, 45 – 48).

Серед епіграфічних пам'яток із Північного Причорномор'я збереглася згадка про одне таке відділення суду. У декреті про рівні права громадян Мілета й Ольвії мовилося, що у разі судової тяганини скарга мілетян має бути розглянута в п'ятиденний термін у народному відділенні ольвійського суду, який займався справами поміж громадянами. Відповідне право мали ольвіополіти в Мілеті. Ймовірно, цей виданий між 330 і 320 рр. до н. е. декрет, підтверджував закон, що існував раніше – про рівноправ'я мілетян і ольвіополітів. Із тексту напису видно, що в Ольвії існувало відділення суду, де розглядалися справи між громадянами і жителями, які не мали громадянських прав⁶.

Інший ольвійський напис із згадкою суду відноситься до того самого часу (IOSPE I². № 24). Це декрет про гроші, в якому мовиться, що порушники ольвійського закону про обмін іноземних монет на місцеві переслідуються в судовому порядку. Справи проти них порушують особи, котрі взяли у держави на відкуп одержання штрафів із порушників такого закону. Залежно від соціального статусу порушника і відкупника рішення виносилося у відповідному відділенні суду, тобто або там, де вирішувалися суперечки поміж громадянами, або там, де судили неповноправних жителів Ольвії та іноземців.

Поряд із двома згаданими декретами, кілька ольвійських графіті містять свідчення про сам суд. Один напис відноситься до IV ст. до н. е. Всередині жовтої глиняної чашки накреслено слова магічного наговору: «Я зв'язую язика противників у суді й свідків Телесикрата і синів Телесикрата – Агрона, Гіппоніка, Артемідора, Ахіллодора й інших усіх, хто з ними»⁷.

Написи подібного змісту відомі за численними знахідками в Афінах⁸, а в Північному Причорномор'ї – в Ольвії та Пантікапеї⁹. Це судові магичні наговори, їх найчастіше писали на свинцевих пластинках і закопували в могили, щоб віддати богам підземного царства перелічених у написах людей і позбавити їх можливості успішно вести тяжбу. Знахідки наговорів у некрополях свідчать про те, що греки вірили в здатність померлих завдавати шкоди живим.

До чаклунства подібного роду вдавалися не лише пересічні елліни, а навіть оратори і політики¹⁰. Судові наговори склалися заздалегідь, слова «зв'язати язика» закликали позбавити переконливості промови опонентів під час їх виступу на судовому процесі. Адже судді, обрані з рядових громадян, часто виносили виправдувальне рішення, керуючись не стільки законами, скільки враженням від промов позивачів і відповідачів.

Спочатку суди Ольвії і Пантікапея копіювали відповідні процедури Мілета, тому що колоністи якийсь час продовжували жити за законами і звичаями своєї метрополії. Далі, в V ст. до н. е., коли Ольвія і деякі інші міста Північного Причорномор'я увійшли до Афінського морського союзу, вплив Афін проник у різні сфери життя цих держав, і вони почали орієнтуватися на афінське судочинство. Ольвіополіти розмістили приміщення суду біля входу до агори, так само, як головний афінський суд Гелія, а при його будівництві обрали схоже планування споруди¹¹. Бронзові ольвійські жетони для голосування виготовили за зразком афінських.

Пізніше, в елліністичні часи, судочинство уніфікувалось у всьому грецькому світі¹². Тому уявляється можливим змалювати в загальних рисах перебіг засідання грецького суду в Північному Причорномор'ї, ґрунтуючись не лише на місцевих археологічних матеріалах, а й на повідомленнях античних авторів, головним чином, в «Афінській політії» Аристотеля (розд. 47, 48) і судових промовах афінських ораторів¹³.

Звертатися до суду з позовом дозволялося лише повнолітнім і повноправним громадянам даної держави або іноземцям, котрим було дароване почесне право місцевого громадянства. Вони могли виступати позивачами від імені неповноправних осіб: хазяїн – за раба, старший у родині чоловік чи опікун – за жінок і неповнолітніх дітей, а також за приїжджих і вільних, але неповноправних жителів. Як відповідачів до суду притягали людей усіх станів.

Суд мав кілька відділень, що спеціалізувалися на певних питаннях. Роль голови кожного відділення виконували державні посадові особи. В Афінах цей обов'язок в основному доручався архонтам. До їх функцій входило також приймання скарг, ведення попереднього слідства, одержання документів від кожної зі сторін.

Перед судовим засіданням за жеребком визначався склад присяжних із числа обраних народом громадян на роль суддів. Вони давали клятву, що будуть виконувати рішення, керуючись законами, а при відсутності відповідного закону, – виходячи з найвищої справедливості. Демосфен у промові «Проти Тимократа» (XXIV, 149–151) звелів секретареві суду прочитати текст клятви афінських суддів: «Я подаватиму свій голос у відповідності із законами і постановами народу афінян і Ради п'ятисот. Я не надам підтримки тиранії або олігархії, і, якщо хтось намагатиметься скасувати демократію афінян або стане проти неї виступати чи вносити пропозиції, спрямовані проти неї, я не стану їм коритися. Я не буду підтримувати вимоги відміни приватних боргів або переділу землі і будинків афінян. Я не стану повертати на батьківщину вигнанців або тих, хто засуджений на покарання смертю. Я не буду виганяти громадян, що живуть тут, у порушення існуючих законів і постанов народу і Ради афінян, і не буду робити цього сам, і не допущу, щоб так чинили інші. Я не буду затверджувати на посаді тих, хто не звітувався за свою попередню посаду. Я не допущу того, щоб та сама людина займала двічі

ту саму посаду, або щоб одна людина займала протягом одного року дві посади. Я не братиму хабарів, використовуючи посаду судді, сам чи хтось інший або інша людина від мого імені за змовою зі мною, вдаючись до яких-небудь викрутків або хитрощів. Вік мій – не менше 30 років. Я буду однаково безсторонньо вислуховувати виступи як обвинувача, так і обвинуваченого, і голос свій буду віддавати по суті розглядуваної справи». Напевне, в елліністичну добу клятва суддів інших античних держав містила схожі зобов'язання.

За кілька днів перед розглядом скарги глашатай на агорі і на вулицях оголошував дату судового засідання. Суд збирався в будь-які дні, крім святкових, і днів, що вважалися тяжкими і нещасливими. У такі дні судили лише вбивць. При оголошенні вироку були присутніми поняті. Вони свідчили у разі неявки у призначений термін тих, кого закликали до суду, що запрошення було зроблене. Суд мав право розглянути справу без одного з учасників скарги, та це, звичайно, інколи для нього було невигідним.

Голова суду заздалегідь збирав показання свідків. Із кола свідків виключалися жінки, неповнолітні й близькі родичі. Свідчення рабів одержували, неодмінно вдаючись до тортур, бо вважалося, що лише тоді вони кажуть правду. Антифонт у промові «Про смерть одного хоревта» (розд.25) сказав, що вільна людина дає свідчення під присягою, а раб – під тортурами, «що надійно виринають у нього істину». Цю думку розвиває Ісей у промові «Про спадщину Кирона» (розд.12), підкреслюючи, що в очах суддів катування рабів є найточнішим засобом слідства: «Якщо раби й вільні люди були присутні при події, в якій належить освітити який-небудь темний бік, ви не довіряєте показанням вільних людей, але піддаєте тортурам рабів... Ви говорите собі, що бачили, як багато вільних свідків давали неправдиві свідчення, тим часом, як серед рабів, підданих катуванню, не знайшлося таких, у яких воно не вирвало б істини». Аристофан у комедії «Жаби» (вірші 614–621) перелічує різні види катування рабів.

Усі слова свідків записували і разом з іншими документами, наприклад, виписками з відповідних законів, вміщували до ехіна – спеціальної глиняної або бронзової посудини. Його запечатували і відкривали лише під час засідання суду. Документи кожної зі сторін у тяжбі зберігались в окремому ехіні. На судовому засіданні заборонялося додавати нові документи і посилатися на ті, що були відсутні в ехіні.

У день суду присяжні збирались у визначеному за жеребкуванням приміщенні дикастерію. Кожний пред'являв металеву або дерев'яну табличку зі своїм ім'ям і одержував псефи для голосування. Голова засідання сідав на високе крісло, поруч із ним сидів секретар. Перед ними стояв стіл, на який ставили ехіни й урну для голосування. Присяжні займали лави, відділені від залу перегородкою або мотузкою. За ними тіснилися друзі, родичі й знайомі учасників судової справи. Чим серйознішою вона була, тим більше залучали до її розгляду суддів. Більшість процесів велися публічно, і на них збиралося чимало людей.

Засідання починалося з молитви богам і, певно, жертвоприношень. Далі секретар викликав позивача і відповідача, просив назвати їх імена і читав текст скарги. Після цього на спеціальне підвищення (бему) виходив позивач і виголошував свою промову. Слідом за ним виступав відповідач.

Часто така промова за певну плату була заздалегідь написана досвідченою у законодавстві і риторичці людиною, яку греки називали логографом. Логографи мали спеціальну риторську освіту, володіли ораторськими прийомами, вміли врахувати настрої суддів. Кваліфікований логограф при складанні промови від лиця замовника вмів увійти в образ клієнта, передати його манеру говорити, враховуючи його культурний рівень. Особливо успішно це робив Лісіій¹⁴. Нині відомо чимало промов, написаних видатними ораторами Лісієм, Демосфеном, Ісократом та іншими. Вони пишалися вдало написаними судовими промовами і включали їх до

збірок своїх творів. Багато логографів орієнтувалось на такі твори, як на зразки, та використовували їх прийоми у своєму ремеслі.

Позивач чи відповідач вивчав напам'ять написану для нього промову і виголошував її від власного імені. Крім того, не заборонялося запросити синегора – громадянина, котрий захищав одного з учасників процесу і виступав замість нього. Для кожного виступу відводився певний час, що вимірювався за допомогою водяного годинника-клепсидри. Якщо оратор просив навести показання свідків, процитувати закон або інший документ, то секретар виймав відповідний запис із ехіна і читав його. На цей час годинник зупиняли. Якщо вода повністю витікала з нього, а виступаючий не припиняв свій виступ, то голова зупиняв його. Тому логограф при складанні промови повинен був укластися в певний розмір.

Виступаючи в суді посилялися на своє виправдання на закони, а також всіляко намагалися справити гарне враження на суддів і очорнити противників. Тому в багатьох збережених судових промовах постійно наводяться доводи, що не мають стосунку до суті справи. Виступаючий підкреслював свої заслуги перед державою, згадував кошти, витрачені на громадські потреби, обвинувачував противників у аморальності, користолюбстві, брехливості. Позивачі й відповідачі зверталися до співчуття суддів, протиставляли свою бідність багатству опонента, вказували на власну недосвідченість у судових процесах, приводили ридаючих родичів...

До наших днів дійшла одна промова Ісократата, написана між 394 і 391 рр. до н.е. на замовлення боспорянина Сопеїда. Він був сином впливового громадянина Сопея, наближеного до царя Сатира. Батько послав його до Афін, де він навчався у риторській школі Ісократата і вів торговельні справи, пов'язані з великими грішми. Унаслідок сумнівної фінансової угоди з найбагатшим афінським банкіром Пасіоном він вважав, що втратив велику суму грошей, банкір це відкидав і відмовлявся повертати гроші. Тому боспорянин звернувся зі скаргою до афінського суду. Щоб переконливо виступити проти авторитетного банкіра, він попросив свого вчителя написати йому промову: адже Ісократ вважався в ті часи кращим логографом. Ця промова увійшла до збірки творів знаменитого оратора, і тому, на відміну від безлічі таких творів, не пропала, а збереглася для потомства¹⁵.

На підставі текстів Ісократата вчені дійшли висновку, що в IV ст. до н. е. між Афінами і Боспором існувала політична угода, до якої були включені пункти про взаємну видачу злочинців і про судочинство у спірних справах між громадянами обох держав¹⁶.

Послуги кращого логографа коштували так дорого, що через нестачу грошей далеко не кожний міг скористатися кваліфікованою допомогою, і тоді у хід ішли чаклунство, прокляття противників, про що збереглися свідоцтва у згаданих графіті. Заможні громадяни зверталися до місцевих логографів. Цією діяльністю займалися вчителі красномовства, про існування яких в Ольвії згадує Діоген Лаєртовський (IV, 46). В екстраординарних випадках греки вдавалися до допомоги видатних логографів з інших держав. Так вчинив, наприклад, один аристократ із Сифноса, звернувшись до афінянина Ісократата, щоб той написав йому промову для вирішення справи про його спадок у суді Егіні (Isocr. XIX).

Після завершення промов учасників спірних справ судді голосували, кидаючи до урни псефи. Потім їх висипали на стіл, і голова вів підрахунок. При рівній кількості голосів «за» і «проти» справа вважалася виграною позивачем. Головуючий оголошував результати голосування і міру покарання.

Найсуровішу кару – смерть – застосовували за державну зраду, за посягання на державний лад, за зрадництво, за відкидання державної релігії, за навмисне вбивство. Можливо, у Північному Причорномор'ї, так само, як в Афінах, діти страчених громадян розплачувалися за злочини батьків позбавленням громадянства. Наступна за тяжкістю кара – вигнання з поліса. Воно супроводжувалося позбавленням громадянських прав і, в більшості випадків, конфіскацією майна.

Покарання було дуже тяжким, бо за межами рідного міста громадянин не мав жодних звичних для нього прав, він виявлявся беззахисним і, оселившись в іншій державі, потрапляв до числа неповноправних членів суспільства, зокрема, не мав можливості самому звернутися до суду.

Судді могли приректи або на довічне вигнання, або на певний термін. Так карали громадян за політичні й кримінальні злочини: лжесвідчення, підкуп, зловживання опікунів тощо. Випадок вигнання групи громадян із політичних мотивів відзначено в ольвійському декреті на честь Антестерія¹⁷. У III ст. до н.е. він виступив ініціатором вигнання кількох своїх співвітчизників, котрі «переступали закони, провокували звади в місті й грабували священне майно».

Ще один вид суворого покарання – навернення в рабство порушників закону із числа вільновідпущеників і осіб, що незаконно видавали себе за громадян. І держава, і самі громадяни не були зацікавлені в розширенні складу громадянської общини, члени якої користувалися всією повнотою прав і різними привілеями. Тому було чимало бажаючих опротестувати в суді громадянські права тієї чи іншої особи. Про навернення в рабство ольвійського вільновідпущеника в III ст. до н. е. відомо на прикладі родини філософа Біона Борисфеніта (Diog. Laert. IV, 46). Його батько, будучи вільновідпущеником, торгував рибою на ольвійському ринку, де його спіймали на крадіжці (чи в обмані відкупників торговельних зборів). За це суд постановив продати в рабство не лише самого торгівця, а й членів його родини, зокрема підлітка-сина, котрий усе ж таки став у майбутньому відомим філософом-кініком.

У низці випадків підсудного карали обмеженням громадянських прав. Наприклад, забороняли виступати в народному зібранні, подавати скарги у суд, займати певні посади тощо. Якщо винний продовжував незаконно користуватися відібраними у нього правами, його засуджували до більш тяжкої кари, аж до страти.

Більшість судових вироків обмежувалася накладенням грошових штрафів різного розміру або конфіскацією майна. У ряді випадків розмір штрафу визначався законом. Так, за ольвійським законом про гроші у продавця, котрий торгував на іноземні монети, конфіскували весь товар, а покупець розплачувався штрафом у розмірі ціни придбаного товару. Якщо засуджений не виплачував накладений судом штраф, то той, хто виграв справу, мав право заволодіти майном свого противника. Нерідко майно відбирали на більшу суму, ніж належало за штрафом, унаслідок чого виникали нові судові позови. Право стягання штрафу держава за певну плату надавала відкупникам, яким було вигідно виявити якомога більше тих, хто ухилявся від закону, щоб одержати прибуток, вищий від суми внесених грошей. Проти злочинців такого роду відкупники порушували кримінальні справи, й у разі виграну вони, за ольвійським законом, одержували весь товар підсудного або гроші, виручені за цей товар (IOSPE I². № 24).

У грецьких судах особливо часто розглядалися позови, пов'язані з претензіями на спадщину (Isocr. XIX; Dem. XLIII, XLIV). Показово, що подібним позовам присвячено 11 із збережених промов Ісея. Судді виносили також рішення про всілякі грошові суперечки (Dem. XLIX, Isocr. XVII, XXI), вислуховували скарги на зловживання опікунів (Dem. XXVII, XXVIII), на незаконне порушення справи (Dem. XXXII, XXXIII; Isocr. XVIII) або на неправомірність позову (Dem. XXXVII, XXXVIII), на лжесвідчення (Dem. XXIX, XLV, XLVI, XLXVII), на побиття одного громадянина іншим (Dem. XXI, LIV; Isocr. XX).

Особливу групу справ являли скарги, пов'язані з морською торгівлею. Від неї багато в чому залежав добробут багатьох грецьких держав, тому вони піклувалися про швидке і справедливе розв'язання таких суперечок. У IV ст. до н. е. афінське законодавство збагатилося низкою законів, що полегшували судочинство за таких позовів¹⁸. Мабуть, і в Північному Причорномор'ї з'явилися схожі закони. Наприклад, про позачерговий розгляд таких скарг у сезон судноплавства і винесення рішень по них не більше, ніж через місяць після вчинення позову, про право

іноземних купців захищати свої інтереси в місцевому суді, про однаковий захист прав місцевих і чужоземних купців та судновласників.

Морські позики, на відміну від інших, обов'язково оформлялися письмовою угодою в присутності свідків. Текст угоди між сторонами скріплювався підписами кредитора і того, хто одержав гроші, а також свідків, після чого його віддавали на зберігання довірній особі, звичайно, трапезитові (так називали грецьких банкірів). Цей документ неодмінно вимагали в суді при розв'язанні суперечки щодо повернення позики для морської торгівлі. Подібні письмові зобов'язання стали важливим кроком на шляху появи в елліністичну добу різних документів, що мали юридичну силу. Раніше показанням свідків надавали вирішальне значення в порівнянні з письмовою угодою.

Як і в будь-яких інших портових містах, суд в античних державах Північного Причорномор'я особливо напружено працював у час навігації, коли до звичайних справ додавалися численні справи, пов'язані з морською торгівлею. Деякі постанови суду, в першу чергу стягнення штрафів, доручалися виконавцям судових рішень. Напис римського часу повідомляє про таку посаду в Пантікапеї (КБН. № 731).

Напевно, боспорські царі виступали суддями в деяких справах. У IV–III ст. до н. е. вони називали себе архонтами (КБН. № 6, 7, 8, 10, 11, 25 та ін.), а ці державні особи в Елладі нерідко виконували судові функції. Мабуть, тому боспорянин Сопейд та афінянин Пасіон представили на суд Сатира свою суперечку про грошовий внесок. Але, оскільки їх угода була укладена в Афінах, то цар вирішив, що це справа афінського суду і послав туди листа на підтримку свого співвітчизника (Isocr. XVII, 20, 51). Однією з мір покарання була конфіскація майна. Наближений до царя Сатира Сопей був підданий такій карі, але пізніше йому все повернули, очевидно, за новою постановою суду, який визнав попередні звинувачення неправдивими (Isocr. XXVII, 45).

Царі Боспора не завжди утруднювали себе довгими процедурами судочинства. Так, Левкон запросив до дикастерію підозрюваних у зраді триєрархів, але замість розгляду вини розпорядився їх убити (Polyaen. VI, 9, 3). У демократичній Ольвії такі розправи в суді були неможливими. Однак бажання незаконним шляхом вплинути на суддів і свідків проявлялись у жителів обох названих держав. Одне з ольвійських графіті вказує на намагання підкупити суддю¹⁹, а кілька згаданих вище магічних наговорів, записаних ольвіополітами і боспорянами на свинцевих пластинках і кераміці, мали метою нашкодити опонентам.

У грецькій ойкумені було відсутнє єдине зведення законів, натомість у кожному полісі існували власні установлення. Щоб не опинитися в суді, морякам і купцям належало знати законодавство тих держав, до яких вони прямували. Про це часом піклувалася державна влада: виставляла стели з текстами законів причорноморських держав у гавані Гієрон біля протоки Босфор, куди приставали кораблі перед виходом у Чорне море. Саме там знайшли згаданий вище напис із ольвійським законом про обмін іноземних монет і торгівлю в місті лише на місцеві гроші. Твори Ісократів і Демосфена свідчать про знайомство боспорян з афінським судочинством. Перебуваючи в Афінах, син наближеного до царя Сатира викликав до суду місцевого трапезита, боспорський купець Форміон представ перед афінським судом як звинувачений у невиплаті позичених грошей, а найнятий ним власник пантікапейського судна давав свідчення (Isocr. XVII; Dem. XXXIV).

На завершення згадаємо про третейський суд у Північному Причорномор'ї. У II ст. до н.е., коли у Херсонесі не вщухали внутрішні чвари серед громадян, а влада не могла їх вгамувати, вирішили закликати відомого й шанованого всіма ольвіополіта Нікерата. Він зумів примирити ворогуючі сторони, за що херсонесити вшанували його встановленням статуї і бюста у своєму місті (IOSPE I². № 34).

Грецькі суди, як правило, були переповнені вчиненими позовами, тому багатом доводилося довго чекати своєї черги. Поряд з іншими привілеями, держава

надавала заслуженим громадянам та іноземцям право продикії, тобто розгляду поза чергою їх звернення до суду. У III ст. до н.е. таким правом у Дельфах користувалися деякі громадяни Ольвії, Боспора і Херсонеса (МИС. № 12).

Суди перебували під покровительством Феміди, давньогрецької богині правосуддя. Її статуї досі прикрашають будинки багатьох європейських «палаців правосуддя». За давньою традицією, в руках богині терези, на яких вона зважує всі аргументи позивача і відповідача, а очі Феміди закриті пов'язкою, що свідчить про її неупередженість та безсторонність. В європейській і вітчизняній класичній літературі ім'ям Феміди письменники позначали правосуддя і закони, а юристів називали жерцями або служителями цієї богині. Перші жерці Феміди з'явилися на півдні нашої країни дві з половиною тисячі років тому в античних державах Північного Причорномор'я.

Скорочення:

КБН – Корпус боспорских надписей. – Москва; Ленинград, 1965.

МИС – *Граков В.Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // *Вестник древней истории.* – 1939. – №3.

IOSPE I² – *Latyshev B.* Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. – Petropoli, 1916.

¹ *Карасёв А.Н.* Раскопки ольвийской агоры в 1967–1969 гг. // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР.* 1972. – Вып.130. – С.35–44; *Леви Е.И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. – Ленинград, 1983. – С.92–95; *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование. – К., 1985. – С.120–121.

² *Колобова И.А.* Древний город Афины и его памятники. – Ленинград, 1961. – С.240.

³ *Виноградов Ю.Г.* Табличка дикаста из Эрмитажного собрания // *Античная балканистика.* – Москва, 1987. – С.16.

⁴ *Карасёв А.Н.* Указ. соч. – С.38.

⁵ *Виноградов Ю.Г.* Указ. соч. – С.10–12.

⁶ *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье. – Москва; Ленинград, 1953. – С.39–40.

⁷ *Диль Э.* Ольвийская чашка с наговором // *Известия Императорской археологической комиссии.* – 1915. – №58. – С.40–56; *Толстой И.И.* Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. – Москва; Ленинград, 1953. – №63. – С.44–46.

⁸ *Nilsson M.P.* Geschichte der griechischen Religion. München, 1976. – Bd.I. – S.757–759.

⁹ *Диль Э.* Указ. соч. – С.53.

¹⁰ *Нильссон М.* Греческая народная религия. – Санкт-Петербург, 1898. – С.157.

¹¹ *Карасёв А.Н.* Указ. соч. – С.39.

¹² *Глушкина Л.М.* Социальные институты, экономические отношения и правовая практика в Афинах IV в. до н.э. по судебным речам Демосфеновского корпуса // *Демосфен. Речи.* – Т.2. – Москва, 1994. – С.466.

¹³ Про грецьке судочинство див.: *Латышев В.В.* Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. – Санкт-Петербург, 1997. – С.226–245. *Глушкина Л.М.* Указ. соч.

¹⁴ *Соболевский С.И.* Лисий и его речи // *Лисий. Речи / Перевод, статья и комментарий С.И.Соболевского.* – Москва; Ленинград, 1933. – С.7–12.

¹⁵ Докладніше про цю промову див.: *Скржинская М.В.* Скифия глазами эллинов. – Санкт-Петербург, 1998. – С.164–168.

¹⁶ *Блаватская Т.В.* Очерк политической истории Боспора в V–IV вв. до н.э. – Москва, 1959. – С.116–130.

¹⁷ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.194.

¹⁸ *Глушкина Л.М.* Указ. соч. – С.441.

¹⁹ *Виноградов Ю.Г.* Табличка дикаста из эрмитажного собрания. – С.13–14.

The article is devoted to reconstruction judicature in ancient North Pontic cities. The author bases her analysis on epigraphic evidence, some passages from ancient sources and archeological materials.